

УДК 783.8:37.018.56:271[(477.43/44)(091)“189”

*Сізова Нінель Степанівна,
викладач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти,
Вінницький педагогічний університет
імені М. Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, Вінниця, Україна, 21000
<https://orcid.org/0000-0003-1622-719X>
sizova1980@ukr.net*

РОЗВИТОК ХОРОВОГО МУЗИКУВАННЯ У ДУХОВНИХ УЧИЛИЩАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Мета роботи полягає в розкритті особливостей навчання церковного співу в духовних училищах на території Подільської єпархії. Визначена важливість значення викладання церковного співу в духовних училищах та його вплив на релігійне виховання. Проаналізовані основні положення викладання церковного співу на основі положення С. Миропольського (Учебний кабінет при священному Синоді). **Методологія** дослідження базується на джерелознавчому методі, який був задіяний при дослідженні системи викладання церковного співу на основі архівних матеріалів. При вивченні особливостей навчання співу в духовних училищах Подільської єпархії був використаний дидактичний метод, який дозволяє провести більш детальний аналіз програм викладання предмету. **Наукова новизна** полягає в оприлюдненні матеріалів з архівних фондів, систематизації та узагальненні основних положень хорового виховання на основі вивчення програм церковного співу в духовних училищах для юнаків (Шаргородське, Тульчинське, Тиврівське та Приворотське), а також Кам'янець-Подільському та Тульчинському училищах для дівчиць духовного звання. **Висновки.** Результати дослідження програм з церковного співу, їх прикладне значення дозволяють зробити висновок про те, що рівень хорового виконавства у чоловічих і жіночих духовних навчальних закладах був досить високим, адже училищні хори повинні супроводжувати богослужіння, а випускники цих закладів мали самостійно вчителювати і бути керівниками шкільних хорових колективів. Основу їх репертуару також склали літургійні твори, зокрема й партесні. Прикладом професійного навчання хоровому співу і плідного функціонування хорового колективу може слугувати Тульчинське єпархіальне училище для дівчат.

Ключові слова: церковний спів; духовне училище; партесний спів; церковна освіта; православна церква.

Сизова Нінель Степановна, преподаватель кафедры вокально-хоровой подготовки, теории и методики музыкального образования, Винницкий педагогический университет имени М. Коцюбинского, ул. Острожского, 32, Винница, Украина

Развитие хорового музицирования в духовных училищах Подольской епархии конца XIX века

Цель работы заключается в раскрытии особенностей обучения церковному пению в духовных училищах на территории Подольской епархии. Определена важность значения преподавания церковного пения в духовных училищах и его влияние на религиозное воспитание. Проанализированы основы положения преподавания церковного пения на основе положения С. Миропольского (Учебный кабинет при священном Синоде). **Методология** исследования базируется на методе источниковедения, который был задействован при исследовании системы преподавания церковного пения на основе архивных материалов. При изучении особенностей обучения пению в духовных училищах Подольской епархии был использован дидактический метод, который позволяет провести более детальное исследование программ преподавания предмета. **Научная новизна** заключается в обнародовании материалов из архивных фондов, систематизации и обобщении основных

положений хорового виховання на основі вивчення програм церковного співу в духовних училищах для юношей (Шаргородське, Тульчинське, Тивровське і Приворотське), а також Каменець-Подільське і Тульчинське училищах для дівчат духовного звання. **Висновки.** Результати дослідження програм по церковному співу, їх прикладне значення дозволяють зробити висновок про те, що рівень хорового виконання в чоловічих і жіночих духовних навчальних закладах був достатньо високим, адже училищні хори були зобов'язані супроводжувати богослужіння, а випускники цих закладів були призначені самостійно викладати і бути керівниками шкільних хорових колективів. Основу їх репертуару також складали літургичні твори, в тому числі партесні. Прикладом професійного навчання хоровому співу і плідного функціонування хорового колективу може служити Тульчинське єпархіальне училище для дівчат.

Ключові слова: церковний спів; духовне училище; партесний спів; церковне виховання; православна церква.

Sizova Ninel, Lecturer of the Department of Vocal and Choral Training, Theory And Methods of Musical Education, Vinnytsia Pedagogical University named after M. Kotsiubynskyi, 32, Ostrozko St., Vinnytsia, Ukraine

The development of choir music art in eparchy of Podillya church schools at the end of XX century

The purpose of the work is to reveal the peculiarities of teaching church singing in religious schools in Podillya eparchy. The importance of church singing teaching in church schools and its influence on religious education is determined. The main principles of the church singing teaching based on the provisions by S. Myropolskyi are analyzed. **The methodology** of the research is to apply the source-study method, used in studying the system of church choir singing teaching on the basis of archival materials. When studying the singing characteristics of the church schools of the Podillya eparchy, the didactic method was used, making it possible to carry out a more detailed analysis of the subject's teaching programs. **The scientific novelty** is the publication of materials from archival funds, the systematization of research and the generalization of the main principles of church singing teaching on the basis of studying programs of church singing in religious schools for boys (Sharhorod, Tulchyn, Tyvriv, and Pryvorotsk), as well as Kamianets-Podilsk and Tulchyn women church schools. **Conclusions.** The results of the study of church choir singing programs, their practical application value allow us to conclude that the level of choral performance in male and female religious educational establishments was quite high, since the college choirs should accompany worship, and graduates of these institutions should independently teach and lead school choir collectives. The basis of their repertoire was also composed of liturgical works, including part settings. The Tulchyn Diocesan School for Girls can serve as an example of vocational training for choir singing and fruitful functioning of the choir collective.

Key words: church singing; religious school; part song; church education; Orthodox Church.

Вступ. Стан церковного співу кінця XIX ст. на території Подільської єпархії характеризується зосередженням на активному розвитку православної культури. Так, у Шаргороді, Тульчині, Тиврові, Кам'янець-Подільському функціонують духовні чоловічі та жіночі училища. Викладанню церковного співу в цих закладах приділяється особлива увага, оскільки даний вид мистецтва слугував не лише як прикладний засіб, але і як елемент виховання учнів у сфері православ'я. Програми навчання церковного співу в духовних училищах є найменш дослідженими, що і зумовило вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан роботи духовних училищ на території Подільської єпархії здебільшого висвітлений у роботах історичного спрямування І. Сесака (2006), А. Святненка, (2013). Питаннями дослідження розвитку духовної освіти займаються такі науковці як Л. Дорохіна (2002), Ж. Зваричук (2009), І. Матійчин (2009). Вивчаючи специфіку викладання церковного співу можна стверджувати, що музична церковна освіта є

однією із складових становлення і розвитку хорової культури будь-якого регіону.

Постановка наукової проблеми. Проблема церковної освіти кін. XIX ст. залишається маловивченою. Незначною мірою дослідження становлення і розвитку духовної освіти на Поділлі представлені в роботах С. Іскри (2010), узагальнені принципи подані в роботі О. Черкашиної (2017). Велика прогалина залишається у царині досліджень з проблем розвитку церковного співу, вивчення програм училищ Подільської єпархії.

Формулювання цілей статті. Спираючись на матеріали, що містяться у Державному архіві Вінницької області, у статті досліджується стан вивчення саме церковного православного співу в духовних училищах, Розглядаються основні положення вивчення предмету й аналізуються програми з викладання співу.

Мета роботи полягає в розкритті особливостей навчання церковного співу в духовних училищах на території Подільської єпархії. Визначена важливість значення викладання церковного співу в духовних училищах та його вплив на релігійне виховання. Проаналізовані основні положення викладання церковного співу на основі положення С. Миропольського (Учебный кабинет при священному Синоді).

Виклад основного матеріалу. На території Подільської єпархії у другій половині XIX ст. функціонувало чотири духовних училища для юнаків – Шаргородське, Тульчинське, Тиврівське та Приворотське, три з яких (окрім Приворотського) знаходяться на землях Вінниччини.

Релігійне виховання учнів духовних училищ і семінарій здійснювалося також при використанні хорового співу. Діти духовенства навчалися в училищах безкоштовно. Програма навчання охоплювала російську граматику, катехізис, арифметику, чистописання російською, латинською і грецькою мовами, географію, священну історію, церковний устав і церковний спів.

Для духовних училищ була створена власна програма навчання церковному співу. В її основу було покладене положення С. Миропольського з Учебного кабінету при св. Синоді. Він звернув увагу на те, що «викладання церковного співу в наших духовно-учбових закладах неорганізовано, а між тим справа ця, по важливості і складності предмету, вимагає спільного обговорення як викладачів, так і знавців та аматорів церковного співу» (Подольскія єпархіальныя вѣдомости, 1884, с. 282). У пояснювальній записці до програми церковного співу для духовно-учбових закладів зазначається, що в духовних училищах має викладатися як простий, так і нотний спів. Під простим розуміється звичайний, загальноживаний у кожній місцевості одноголосний спів, що передається з голосу, а під нотним – одноголосний спів за церковними книгами та хорове виконавство духовних творів російських композиторів, дозволених Синодом. Завданнями навчання церковному співу було опанування усіма наспівами циклу богослужінь «недільних, святкових, великопісних, страсної седмиці, св. Пасхи, молебних співів та інших служб церковних, щоб ті, хто пройшов повний курс церковного співу, були досвідченими псаломщиками, вмючими і знаючими виконавцями і керівниками у виконанні церковних піснеспівів, а також здібними і свідомими організаторами церковно-приходських хорів і викладачами церковного співу у початкових народних школах» (Подольскія єпархіальныя вѣдомости, 1884, с. 1087–1088). Саме тому, окрім суто практичних навичок, які учні отримували у духовних училищах, в семінарії вони отримували базові знання з теорії музики, гармонії, поліфонії, історії церковного співу та методики його елементарного виховання.

Згідно програми, на підготовчому курсі духовного училища церковному співу відводилося дві години на тиждень. На цьому етапі учні повинні були навчитися розрізняти висоту звуків, сформувані базові навички інтонування та співу під керівництвом диригента. На підготовчому курсі пропонувалося розпочинати працювати з учнями з голосу, вивчаючи найпростіші наспіви «Господи, помилуй», «Тебе Господи», «Достойно есть», «Царю небесний», «Богородице Діво», «Спаси Господи», «Отче наш», «Символ віри». Лише після цього можна було розпочати цифровий запис мелодій. Доцільним видається пояснення до програми церковного співу на підготовчому відділенні, в якому зазначається, що «при

навчанні співу головну увагу вчителя слід звернути на постановку голосу, на формування слуху, на правильність інтонації, а не на кількість вивченого матеріалу» (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1873, с. 240).

У першому класі курсу систематичного в духовному училищі заняття з церковного співу також проводилися двічі на тиждень. До одноголосного співу додавалися молитви і піснеспіви звичайного наспіву, зокрема єктенії, «Блажен муж» (звичайного розспіву), «Свете тихій» (київського розспіву) та ін. На цьому етапі учні вже отримували й музично-теоретичні знання про нотну систему, круглі і квадратні ноти, тривалості, а також знання про постановку тіла і голосових органів при співі (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1884, с. 283). Піснеспіви обіходні, грецького і київського розспівів вже виконувалися по нотах.

У другому класі духовного училища учні продовжували займатися одноголосним співом двічі на тиждень. До репертуару молитов додавалися восьмигласні розспіви, недільні тропарі тощо. Вони також часто вивчалися з голосу. Лише фактично на третьому році навчання церковному співу учні знайомилися з полутонами, знаками альтерації та інтервалами, а також з поняттями про розміри, дводольним і тридольним тактами, тріолі. Додавався також спів мінорних і мажорних тризвуків і гам. Від учнів вимагалось вже досить жваве читання нот з аркуша та вміння записувати знайому мелодію нотами.

У третьому класі спів з голосу продовжувався на прикладі вивчення наспівів літургії Іоанна Златоустого (по придворному наспіву), літургії Василя Великого (по обіходу) та ірмосів дванадцяти свят по нотах (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1884, с. 283). До двоголосного додавався найпростіший триголосний спів у вигляді канонів.

На останньому році навчання закріплювалися усі отримані учнями знання і навички та розширювалося коло молитов, які співалися на один, дві і три голоси. Учні отримували знання про виразність співу, мелізми та їх розшифрування, навчалися користуватися камертоном та ознайомлювалися зі складом хору (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1884, с. 284). Триголосний спів здійснювався по нотах. Виконувалися молитви знаменного, грецького, київського, обіходного розспівів. Саме у третьому класі до цих розспівів вже додавалися партитури Бортнянського, зокрема «Помощник и Покровитель», «Ныне силы небесныя» (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1884, с. 284).

Про важливість вивчення особливостей хорового співу у духовних навчальних закладах можна зробити висновок і на основі аналізу предметів для вивчення, запропонованих для епархіальних жіночих училищ. Прикладом може слугувати Кам'янець-Подільське жіноче училище для дівчиць духовного звання восьми – п'ятнадцяти років. Училище було засновано 1864 р. і протягом перших чотирьох років вже нараховувало 90 учениць, по 30 на молодшому, середньому і старшому відділеннях. Кожний курс шестирічного навчання складав по два роки. Обов'язковими дисциплінами жіночого училища для дівчиць духовного звання визначено Закон Божий, російську і слов'янську мови, арифметику, географію, історію, природознавство і фізику, рукоділля. Поміж необов'язкових дисциплін знаходимо танці, французьку і німецьку мову, малювання, проте на першому місці розміщено спів, переважно церковний, а також музика, під чим розуміється гра на музичних інструментах «в такій мірі, в якій достатньо для розваги» (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1862). Закон Божий і церковний спів викладали представники епархіального відомства, інші дисципліни – наставники семінарії.

Зі звіту правління від липня 1865 р. стає відомо, що викладачем церковного співу в училищі служив вчитель з повітового духовного училища Федір Гречачевський (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1870, с. 838). Окрім гам, учениці вивчали спів молитов Царю Небесний, Отче Наш, Вірую в Єдиного Бога, молитов перед і після обіду, перед і після навчання, Боже Царя Храни і Коль Славен (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1870, с. 838).

Перший випуск у Кам'янець-Подільському жіночому училищі для дівчиць духовного звання відбувся у липні 1870 р. Під час Божественної літургії, присвяченій цій події, співало два хори – архієрейський і хор випускниць училища. Під час церемонії отримання дипломів

училищний хор у залі виконав кантату О. Львова (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1870, с. 374). Поетичний текст цієї кантати опубліковано у Подільських Єпархіальних відомостях (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1870, с. 378).

Кількість місць у Кам'янець-Подільському училищу не могла задовольнити усі запити на навчання дівчат із священницьких сімей і тому в 1864 р. було розпочато діяльність щодо створення на основі приватного пансіону для десяти вихованок подібного училища і в містечку Тульчин Брацлавського повіту, яке почало повноцінно функціонувати з 1867 р. (Янушевській, 1892, с. 897). Саме на 1867–1868 навчальний рік вже були влаштовані вступні іспити і цей рік вважають справжнім початком функціонування училища. За основу Тульчинського училища було взято статут Царсько-Сільського училища дівчат духовного звання. Його створення зініціював протоієрей Василь Гречулевич – колишній законовчитель Імперського виховного товариства благородних дівчиць та наглядач Тульчинського повітового духовного училища. На Поділлі, територія якого була досить великою, це стало лише другим навчальним закладом для дівчат із сімей православних священників, де вони могли отримати «міцну освіту у душі православної народності» (Троицькій, 1866, с. 329). Училище приймало на навчання дівчат не лише з Брацлавського, але й Ямпільського, Вінницького, Гайсинського й Ольгопільського повітів.

Головним призначенням училища було те, щоб «а) дівчиці духовного звання, що виховуються у правилах благочестя і добродітності за вченням Православної Церкви, в свій час стали гідними дружинами священнослужителів церкви, слугували прикладом християнського благочестя і добродітного життя і здатні були виховувати дітей своїх в істинному благочесті ... ; б) щоб дівчиці й інших станів, отримуючи в цьому ж училищі виховання, ... сприяли благодатному зближенню цих станів з духовними, а також більшому ствердженню Православ'я в сімействах світських» (Янушевській, 1892, с. 899).

Загалом, перелік навчальних дисциплін у Тульчинському і Кам'янець-Подільському училищах співпадає, проте до кожного предмету у тульчинському проекті зроблені певні пояснення. Зокрема, стосовного навчання церковного співу вказується на необхідності засвоєння навичок церковного співу як обіходного, так і партесного. Спів під час недільних і святкових богослужінь для вихованок училища був обов'язковим. Потрібно звернути увагу й на те, що проект уставу передбачає гідний рівень професійної підготовки педагогічних кадрів, для чого в якості викладачів запрошувалися священники, які мали академічну чи семінарську освіту, а також викладачі Тульчинського духовного училища. Загалом, у більшості статутів Єпархіальних жіночих училищ йдеться про подібні обов'язкові предмети, куди входило і навчання церковному співу. Зазвичай, при шестирічному терміні навчання (три класи з дворічним терміном навчання у кожному) заняття з церковного співу проводилися двічі на тиждень протягом перших чотирьох років (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1868, с. 489).

Учениці вивчали, головним чином, церковний спів за обіходом М. Бахметева і збіркою В. Соколова, «а також декілька церковних п'єс духовних композиторів – Бортнянського, Турчанінова, Львова» (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1885, с. 823). Усі учениці училища виконували під час богослужіння як прості наспіви, так і партесний спів. Їх участь у богослужінні була обов'язковою, а музичний супровід складав виключно учнівський хор.

У першому класі на уроках співу учениці з голосу і з гри на скрипці вивчали молитви, тропарі дванадесятих свят та прості пісенспіви вечірнього і ранкового богослужіння за обіходом Бахметева. У другому класі вивчали недільні стихири на «Господи воззвах», кондаки й три уривки з «Херувимської пісні» Д. Бортнянського. Також з учениць другого класу в 1886–1887 навчальному році було створено хор, який виконував на недільних богослужіннях нескладні пісенспіви під керівництвом однієї з учениць (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1888, с. 31). Репертуар учениць третього класу складала пісенспіви з літургії Василя Великого, богослужіння на Великий піст, ірмоси і достойники дванадцяти свят (Подольськія епархіальныя вѣдомости, 1888, с. 31).

Наукова новизна полягає у висвітленні роботи духовних училищ Подільської єпархії кінця XIX ст. з детальним дослідженням програм вивчення церковного співу. Визначення їх впливу на подальше формування професійного хорового музикування на території сучасної Вінниччини.

Висновки і перспективи. Підсумовуючи огляд програм викладання церковного співу в духовних училищах можна зробити висновок, що хорове виконавство у цих закладах займало важливе місце. Так, учні отримували музично-теоретичні знання про нотну систему, круглі і квадратні ноти, тривалості, а також знання про постановку тіла і голосових органів при співі. Під час репетицій учнівських хорів була можливість опанувати основи вокально-хорової роботи. Такий досвід був необхідний для подальшої роботи випускників, зокрема училищ, при створенні церковних та учнівських хорів.

Програма навчання церковного співу в училищах була розрахована на чотири роки. Кожного року ускладнювалася подача матеріалу і вже по закінченню навчання учні опановували не лише одноголосний, але і партесний спів.

Програмам навчання церковного співу в жіночих училищах мало відрізнялася від програм чоловічих. Учениці протягом трьох років вивчали духовні піснеспіви: тропарі дванадесятих свят та прості піснеспіви вечірнього і ранкового богослужіння, піснеспіви з літургії Василя Великого, богослужіння на Великий піст, ірмоси і достойники дванадцяти свят за обиходом Бахметєва.

З учнів училищ було прийнято створювати хори, адже участь учнів у богослужінні була обов'язковою, а музичний супровід складав саме учнівські хори. З хорового виконання урочистих кантат і молитов починалися екзамени та випуски в училищах.

Завдяки існуванню учнівських хорів вихованці мали змогу вивчати не лише одноголосні піснеспіви, але й знайомитися із багатоголосними творами Д. Бортнянського, О. Турчанінова, О. Львова. Отже, можна зробити висновок про те, що випускники училищ, які пройшли курс церковного співу, ставали не лише досвідченими виконавцями церковних піснеспівів, але й самі були організаторами та керівниками церковно-приходських хорів і викладачами церковного співу в початкових народних школах.

У зв'язку з тим, що вихованці училищ отримували базові знання з теорії музики, вокально-хорової роботи та елементарної методики музичного виховання, можна стверджувати, що викладання церковного співу в училищах в певній мірі заклало підвалини професійного виховання хормейстерів та вплинуло на розвиток хорового виконавства в майбутньому на теренах Вінниччини.

Список використаних джерел

1. Дорохіна Л. О. *Богослужбний спів в музичній культурі Чернігівщини на початку ХХ століття* : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.01 / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2002. 22 с.
2. Журналь Учебнаго Комитета при Святѣйшемъ Синодѣ, № 221. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1873. 15 сент., № 18. С. 220–241.
3. Зваричук Ж. Й. *Богослужбове хорове виконавство Галичини ХІХ століття* : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.03 / НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2009. 19 с.
4. Іскра С. І. *Соціокультурна діяльність Римо-католицької Церкви у контексті духовної культури Поділля* : дис. ... канд. мистецтвознав. : 26.00.01 / Львів. нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. Львів, 2010. 208 с.
5. Матійчин І. М. *Василіянське піснярство кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. як феномен галицької музичної культури* : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.03 / Львів. нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. – Київ, 2009. – 21 с.
6. Объяснительная записка къ программѣ церковнаго пѣнія для духовно-учебныхъ заведеній. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1884. № 52. С. 1087–1098.

7. Отчетъ о состояніи Епархіального женскаго Тульчинскаго (Подольской губ.) училища по учебно-воспитательной части за 1884–1885 учебный годъ. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1885. 14 дек., № 50. С. 815–828.
8. Отчетъ правленія Каменецъ-Подольскаго училища девиць духовнаго званія съ 1 сентября по 2 июля 1865 года. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1865. 1 окт., № 19. С. 838–839.
9. Первый выпускъ воспитанницъ изъ Подольскаго училища дѣвиць духовнаго званія. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1870. 1 авг., № 15. С. 372–380.
10. Программа церковнаго пѣнія для духовно-учебныхъ заведеній. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1884. 1 июля, № 13. С. 282–285.
11. Святненко, А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні (друга половина XIX–початок XX ст.) / А. В. Святненко. *Вісн. нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2013. Вип. 3. С. 170–176.
12. Сесак І. Тульчинське епархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) *Освіта, наука і культура на Поділлі* : матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т.8. С. 324–337 с.
13. Троицкій П. О женскомъ для дѣвиць духовнаго званія училищѣ въ мѣстечкѣ Тульчинѣ, Подольской Епархіи. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1866. 1 мая, № 9. С. 329–334.
14. Троцкій Павелъ. Предположеніе объ открытіи женскаго училища для дѣвиць духовнаго званія въ г. Каменецъ-Подольскомъ. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1862. 15 марта, № 6. С. 142–156.
15. Уставъ Епархіальныхъ женскихъ училищъ. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1868. 15 дек., № 24. С. 479–499.
16. Черкашина О. В. Становлення духовної освіти на Поділлі (XVIII–XIX ст.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 48. С. 33–36.
17. Янушевскій И. Историческія свѣдѣнія о Тульчинскомъ Епархіальномъ женскомъ училищѣ (1864–1890 гг.) (Продолженіе). *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. 1892. № 45. С. 897–908.

References

1. Dorokhina, L.O. (2002). *Bohoslužebnyi spiv v muzychnii kulturi Chernihivshchyny na pochatku XX stolittia* [Liturgical singing in the musical culture of Chernigov region at the beginning of the 20th century]. D.Ed. P. Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine.
2. Zhurnal “Uchebnago Komiteta pri Svyatbshem” Sinodb [Journal of the Educational Committee at the Holy Synod] (1873). *Podolskiiia eparkhialnyia vedomosty*. September 15, no. 221. pp. 220–241.
3. Zvarychuk, Zh. (2009). *Bohoslužbove khorove vykonavstvo Halychyny XX stolittia* [Divine choral performance of Galicia of the XIX century]. D.Ed. Institute of Art History, Folklore Studies and Ethnology named after M. T. Rylskiyi.
4. Iskra, S. (2010). *Sotsiokulturna diialnist Rymo-katolytskoi Tserkvy u konteksti dukhovnoi kultury Podillia* [Socio-cultural activity of the Roman Catholic Church in the context of Podillya’s spiritual culture]. D.Ed. M. Lysenko Lviv National Music Academy.
5. Matiichyn, I. (2009). *Vasyliianske pisniarstvo kintsia XX – pershoi polovyny XX st. yak fenomen halytskoi muzychnoi kultury* [Basilian poetry of the late 19-th and first half of the 20-th century. as a phenomenon of Galician musical culture]. D.Ed.. M. Lysenko Lviv National Music Academy.
6. Ob’yasnitel’naya zapiska k programmб tserkovnago pѣniya dlya dukhovno-uchebnykh zavedenii [Explanatory note to the programs of the church singing for spiritual and educational purposes]. (1884). *Podolskiiia eparkhialnyia vedomosty*, no. 52. pp. 1087–1098.
7. Otchet o sostoyanii Eparkhial’nago zhenskago Tul’chinskago (Podol’skoi gubernii) uchilishcha po uchebno-vospitatel’noi chasti za 1884–1885 uchebnyi god [Report on the state of the

diocesan women's Diocesan School of Tulchin (Podillia eparchy) for the educational part for 1884–1885 academic year]. (1885). *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty*, December 14, no. 50, pp. 815–828.

8. Otchet" pravleniya Kamenets-Podol'skago uchilishcha devits dukhovnago zvaniya s 1 sentyabrya po 2 iyulya 1865 goda [Report on the rule of the Kamieniec-Podolsk School of the girls of a Spiritual rank from September 1 to July 2, 1865 year. (1865)]. *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty* [Podolsk Diocesan Identity], October 1, no. 19, pp. 838–839.

9. The first issue of pupils from the Podolsk School of the girls of the Spiritual rank. (1870) *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty* [Podolsk Diocesan Identity], August 1, no. 15, pp. 372–380.

10. Programma tserkovnago pbnia dlya dukhovno-uchebnykh zavedenii [Program of the church singing for spiritual and educational purposes. (1884)]. *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty*, July 1, no. 13, pp. 282–285.

11. Sviatnenko, A. (2013) Formation and development of women's religious schools in the Right-Bank Ukraine (second half of the XIX-early XX centuries). *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* [Bulletin of the National Academy of Cultural and Arts Leaders] Kyiv: issue 3, pp. 170–176.

12. Sesak, I. (2006) *Tulchin Diocesan School: History pages (1867–1917 years) Osvita, nauka i kultura na Podilli : Mat. chetvertoho kruhloho stolu «Kultura, osvita i prosvitnytskyi rukh na Podilli»* [Education, science and culture in Podillya: materials of the fourth round table “Culture, Education and Educational Movement in Podillya”]. Kamianets-Podilskyi, Vol.8. pp. 324–337 c.

13. Troytskii, P. (1866). Ob “otkrytii zhenskago uchilishcha dlya dšvits” dukhovnago zvaniya v” g. Kamentsh-Podol'skom”. [About the Women's College for girls of the spiritual rank in the city of Tulchin, Podilsky Diocese]. *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty*, May 1, no. 9, pp 329–334.

14. Troytskii, P. (1862). Predpolozhenie ob”otkrytii zhenskago uchilishcha dlya dšvits” dukhovnago zvaniya v” g. Kamentsh-Podol'skom” [About the opening Women's College for girls of the spiritual rank in the city of Kamyanets-Podilsky] *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty*, March 15, no. 6, pp. 142–156.

15. Ustav ”Eparkhial'nykh zhenskikh”uchilishch” [The statute of diocesan women's schools]. (1868) *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty*, Desember 15, (no. 24). pp. 479–499.

16. Cherkashyna, O. (2017). Stanovlennja duhovnoi osviti na Podilli (HVIII–HIH st.) [The formation of spiritual education in Podillia (XVIII-XIX century)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, issue 48, pp. 33–36.

17. Ianushevskii, Y. (1892). *Istoricheskija svėdėnija o Tul'chinskom Eparhial'nom zhenskom uchilishhė (1864–1890 gg.) (Prodolzhenie)* [Historical information about Diocesan Women's College from Tulchyn (1864 – 1890 years) (Continuan)]. *Podolskiiia eparkhialnyiia vedomosty*, no. 45, pp. 897–908.